

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.080>
УДК 364.124.2“1930/1934”

Світлана ЛЯСКОВСЬКА

докторка історичних наук, доцентка,
незалежна дослідниця

svlask@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

«ПОЛЮВАННЯ» ДЕРЖАВИ НА ВАЛЮТНІ ЗАОЩАДЖЕННЯ ГРОМАДЯН У ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1930—1934 рр.)

Мета — з'ясувати соціально-економічні реалії, сконструйовані в більшовицькій державі, щодо переміщення з-за кордону та вилучення в населення валютних коштів. Зумовлені метою **завдання** полягають в аналізі радянських державних практик вилучення валюти у власних громадян через грошові перекази, виплати за банківськими рахунками, страховими полісами та спадковими справами. **Методологія** поєднує інструментарій історико-правового аналізу, методи інституціоналізму й соціальної антропології. **Наукова новизна** полягає в розкритті на основі широкого кола неопублікованих архівних документів механізмів отримання державою, через посередництво «Кредит-бюро» та за участі економічних підрозділів ДПУ УСРР, закордонних валютних заощаджень радянських громадян. **Висновки.** Встановлено, що для реалізації економічних проєктів на початку 1930-х рр. радянський режим використовував будь-які можливості надходження до країни іноземної валюти. Серед іншого було розроблено механізм поповнення державних фінансів завдяки грошовим переказам, які громадяни СРСР отримували від своїх закордонних родичів і знайомих. Дефіцит валюти в 1931 р. спричинив удосконалення системи «викачування» з населення валютних заощаджень, що зберігалися за кордоном. Проявом цих процесів стали розширення повноважень «Торгзіну» та відновлення за пропозицією ОДПУ «Кредит-

Цитування: Ляковська С. «Полювання» держави на валютні заощадження громадян у період індустріалізації (1930—1934 рр.). *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 80—95. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.080>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бюро» з наданням йому нових функцій. Через співробітників й агентів економічних підрозділів ОДПУ та ДПУ УСРР «Кредит-бюро» встановлювало особи громадян, які мали банківські рахунки за кордоном, володіли страховими полісами іноземних компаній, були потенційними спадкоємцями закордонних родичів. Отримавши від цих громадян права на ведення справ, «Кредит-бюро» за усталеним механізмом повертало їхні валютні заощадження. Вся валюта передавалася в Державний банк, а потенційні валютоотримувачі мали можливість лише на частку цих коштів одержати товари в магазинах «Торгзін». Таким чином через органи державної безпеки і створені ними інституції політичний режим не просто контролював, а й, прикриваючись гаслами «турботи про населення», відбирав у радянських громадян навіть ті їхні заощадження, що були за кордоном.

Ключові слова: ОДПУ, ДПУ УСРР, економічні відділи ДПУ УСРР, «Кредит-бюро», страхові поліси, страхові компанії, іноземна валюта, перекази, «Торгзін», Державний банк.

Розпочата наприкінці 1920-х рр. форсована індустріалізація вимагала величезних коштів і, передусім, іноземної валюти та золота, на які можна було б придбати за кордоном необхідні для реалізації державних економічних проєктів обладнання, технології, оплатити роботу спеціалістів тощо. Масштаби закупівель спустошували фінансову систему, зростав зовнішній борг, який у 1931 р. становив близько 1,4 млрд зол. руб. [1]. Відчуваючи величезний дефіцит валюти, за вже усталеною у «країні Рад» практикою, забезпечення виконання відповідних рішень покладалося на органи державної безпеки.

Досвід проведення спецоперації ОДПУ з експропріації в населення валюти, а також предметів із золота і дорогоцінних металів, яка проводилася на початку 1930-х рр. та увійшла в історію під назвою «Золотої», засвідчила, що попри великі обсяги вилучень, масовий і мобілізаційний характер цієї кампанії, повальні обшуки часто не приводили до бажаних результатів. У тих, чиє житло вже обшукували, або ж у тих, хто під тиском уже «здав» дорожчості, при повторних обшуках знаходили коштовності, валюту.

Через це паралельно зі спеціальною операцією органів ОДПУ, під час якої застосовувалися передусім силові, каральні методи, розглядалися й інші практики планомірної «викачки валюти» в радянських громадян. Ідеться про механізм отримання ними грошових переказів із-за кордону, повернення їхніх заощаджень з іноземних банківських рахунків і виплат за страховими полісами.

На сьогоднішній день історіографія радянських заходів щодо вилучення в населення валютних заощаджень залишається досить скромною. Передусім указана проблема розглядається крізь призму діяльності контор «Торгзін» [2—4], а також «Кредит-бюро» [1, 5—6]. У низці досліджень проблема повернення з-за кордону валютних накопичень радянських громадян розглядалася в контексті міжнародної діяльності радянського Червоного Хреста та його українського відгалуження [7—9].

Водночас поза увагою залишаються такі джерела «перекачування» частини валютних коштів громадян до державної фінансової системи, як перекази та отримання спадщини з-за кордону, виплати закладами в іноземних банках і за страховими полісами іноземних компаній тощо.

Грошові перекази з-за кордону як джерело надходження валюти

Внаслідок війн і революційних потрясінь на теренах колишньої Російської імперії, за кордоном опинилося чимало людей, як військовиків, котрі брали участь у боротьбі з більшовицьким режимом, так і цивільних, що рятувалися від хвилі насильства, яка захлеснула країну після Лютневої революції 1917 р., розгулу анархії та червоного терору, особливо в 1918—1920 рр. Чимало з тих, хто сам спочатку потребував фінансової підтримки, зуміли пристосуватися й навіть допомагати грошовими переказами своїм рідним і знайомим, які так і не змогли перебратися за кордон. Масовий потік (хай і невеликих) сум у масштабах держави міг стати стабільним джерелом надходження валюти.

За монополії на зовнішню торгівлю обіг іноземної валюти у «країні Рад» був офіційно заборонений. Проте започаткування нової економічної політики, а отже й відкриття Державного банку та закордонна комерція не мислилися без здійснення валютних платежів за переказами, чеками тощо. 25 квітня 1922 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти», який по суті продублював відповідний акт РНК РСФРР від 6 вересня 1921 р.¹, дозволивши не лише вільний обіг золота, золотої і срібної монети царської чеканки, а й іноземної валюти². Прийняті від громадян валютні кошти переправлялися до управління уповноваженого Наркомфін у УСРР із зазначенням грошових сум, які були виплачені за скуповування валюти³. Для того, щоб заохотити населення звертатися по грошову допомогу до закордонних родичів чи знайомих, влада республіки у травні 1922 р. ухвалила рішення, за яким перекази приймалися без обмеження сум як в іноземній, так і в радянській валютах. Проте виплати адресати в обох випадках одержували грошовими знаками РСФРР (пізніше СРСР) за офіційним курсом [10, ст. 340], який був нижчим, ніж на «чорному ринку», а валюта надходила до Держбанку. Водночас операції, які виходили за межі встановленого порядку, кваліфікувалися як злочини («порушення правил про валютні операції», на практиці «спекуляція валютою»⁴), за що наступало суворе покарання.

Крім родичів і знайомих валюту перераховували й банківські установи та страхові компанії, з якими було укладено відповідні угоди ще до революції. Проте отримання подібних переказів нерідко ставало небезпечною справою. Органи держбезпеки, відповідно до циркуляру від 1924 р., зараховували таких громадян

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1. Оп. 20. Ч. 1. Спр. 217. Арк. 30.

² Там само. Спр. 1208. Арк. 40.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 30. Оп. 1. Т. 1. Спр. 217. Арк. 30.

⁴ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГА МВС України). Ф. 32. Оп. 1. Спр. 3383; Державний архів Донецької обл. Ф. Р-1563. Оп. 1. Спр. 33.

до «таємних ворогів радянської влади», адже «мають родичів або знайомих за кордоном» [11, с. 64]. Так, зокрема, сталося з колишнім співробітником Добровільного товариства сприяння російському торгівельному судноплавству (Доброфлот) громадянином Пелем. У цій компанії ще до революції було створено касу взаємодопомоги, куди щомісячно відраховувався певний відсоток від заробітної плати, щоб при виході на пенсію працівники могли скористатися накопиченими сумами. Проте під час революції кошти з країни вивезли. У 1925 р. Пель отримав листа від колишнього адвоката каси італійця М. Антоні з пропозицією допомоги, для чого адресат мав оформити відповідне доручення. Він так і зробив. Проте в 1926 р. «за зв'язок із закордоном» був заарештований⁵.

Місцеві співробітники економічних відділів ДПУ УСРР нерідко практикували арешти одержувачів грошових переказів або цінних пакетів із-за кордону, змушували їх розписуватися в отриманні кореспонденції, після чого звільняли з-під варти, а валюта вилучалася під виглядом «боротьби з нетрудовими доходами». Постраждалі повідомляли про це відправникам. У відповідь іноземні банки та кредитні установи направляли до керівництва ОДПУ чисельні скарги на дії місцевих підрозділів. Іншим наслідком цих вилучень стало різке скорочення валютних потоків.

Ситуація змінилася на початку 1930-х рр., коли у країні почав відчуватися «валютний голод». Тож з'явилася постанова ЦВК СРСР № 489 від 3 вересня 1930 р., в якій роз'яснювалося, що «отримання з-за кордону громадянами Союзу РСР в установленому порядку грошових сум і цінностей само по собі не є підставою для зарахування цих громадян до нетрудових елементів та обмеження їх у правах»⁶. Економічне управління (ЕКУ) ОДПУ наказало місцевим органам припинити арешти «переказоотримувачів», натомість установивши за ними спостереження. І лише в разі перепродажу валюти за ринковою ціною їх належало арештовувати «на гарячому»⁷. Таким чином держава, запровадивши монополію на відповідні операції, суттєво обмежила шляхи надходження валюти до бюджету. Навіть за її дефіциту влада відмовлялася йти на поступки власним громадянам та іноземцям, не дозволяючи їм вільно отримувати й обмінювати кошти за реальним курсом.

На думку О. Осокіної, 1931-й рік став апогеєм «безумства імпорту», оскільки валютні витрати на промисловий імпорт значно перевищували доходи від експорту [1]. Дефіцит валюти та заходи з її пошуку призвели до вдосконалення механізмів викачування з населення валютних заощаджень, що зберігалися за кордоном. Проявом цих процесів стали дві важливі події: розширення повноважень «Торгзіну» та відновлення роботи з наданням нових функцій «Кредит-бюро».

⁵ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 429. Арк. 3.

⁶ Там само. Спр. 60. Арк. 1.

⁷ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 36.

«Торгзін» і валютні перекази

У червні 1931 р. відбулася переорієнтація Всесоюзного об'єднання «Торгзін»: Наркомат фінансів СРСР дозволив продаж товарів у магазинах цієї мережі не лише іноземним, а й радянським громадянам. Товари можна було придбати, розплатившись за них не радянськими грошима, а золотими дореволюційними монетами, виробами із золота, іншими коштовностями та валютою. Це був єдиний період в історії СРСР, коли керівництво країни дозволило населенню розплачуватися в магазинах валютою. В УСРР «Торгзін» діяв із 1932 р.

Відтепер мешканці радянських республік почали дедалі частіше звертатися до закордонних родичів і знайомих із проханням переказати їм кошти. Паралельно інформацію про нововведення в «Торгзіні» поширювали за кордоном співробітники радянських акціонерних товариств «Амторг», «Аркос». Очікувалося, що це все стимулює валютні перекази до СРСР. Проте за вже усталеною практикою громадяни мали отримувати готівку не в іноземних грошових одиницях, а в рублях. У серпні 1931 р. Всеукраїнська контора Держбанку повідомляла в Москву про те, що у Харкові «циркулюють чутки», нібито магазин «Торгзіну» продаватиме різні товари за валюту, тож чимало «переказоотримувачів» наполягають на видачі їм саме валюти, а не рублів. Центр на це відповів: «Якщо громадяни погрожують повертати перекази, перераховуйте гроші на Торгзін» [6].

До березня 1932 р. всі перекази з-за кордону надходили до центрального об'єднання «Торгзіну» в Москві. Їх подальша реалізація здійснювалася через Державний банк. Процедура була довгою, нерідко адресатам доводилося чекати на кошти два, а то і три місяці [3, с. 132—133]. При цьому «валютоотримувачам» видавали на руки спочатку так звану «бону» (товарний ордер), пізніше — «заборну» або «товарну» книжку та преїскурант на товари, які вони могли придбати в мережі «Торгзін».

Серед тих, на чие ім'я надходили з-за кордону грошові перекази, були й ув'язнені у виправно-трудових таборах, ті, хто відбував заслання або ж був виселений за рішеннями органів ОДПУ. Фінансові установи, не знаходячи адресатів, повертали такі кошти відправникам. Таким чином держава втрачала вже надіслану валюту.

Правління «Торгзіну», який на той час став ефективним інструментом отримання готівкової валюти, першим порушило це питання у своєму зверненні до ОДПУ. У відповідь помічник начальника ЕКУ ОДПУ О. Мінаєв і помічник начальника ГУТАБ ОДПУ С. Фірін підписали спільний циркуляр від 13 вересня 1932 р., в якому повноважним представництвом ОДПУ та їх місцевим підрозділам, а також керівництву виправно-трудових таборів наказувалося «всіляко сприяти» конторам «Торгзіну» в повідомленні «місцеперебування осіб із числа ув'язнених чи тих, хто перебував в адміністративному засланні, в разі надходження на їх ім'я грошових переказів із-за кордону»⁸. Тож валюта потрапляла не до її власника, а до держави.

⁸ Там само. Арк. 132—133.

Під дахом ОДПУ: нові функції відновленого «Кредит-бюро»

За всіма операціями з валютою пильно наглядало ОДПУ. На початку 1930-х рр. перед «органами» було поставлено завдання «здобувати» золото, вироби з дорогоцінного каміння та іноземну валюту всередині країни. Це призвело до проведення в 1930—1933 рр. так званої «золотої операції»⁹. Але й після її завершення завдання продовжувало залишатися актуальним. Тож активно вишукувалися нові джерела надходження валюти.

Перекази з-за кордону, особливо зростання їх кількості після відкриття магазинів «Торгзіну», безперечно, збільшували обсяги валютних надходжень. Однак не можна погодитися з думкою М. Гороха про те, що наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. «легальних способів поповнення населенням валютних накопичень», за винятком грошових переказів, «фактично не залишилося» [4, с. 132]. У деяких мешканців радянської України ще з дореволюційних часів за кордоном залишалися банківські рахунки, поліси страхових компаній, нерухоме майно, спадок тощо. Саме ці капітали, на які мали законне право претендувати жителі СРСР, і розглядалися як ще одне джерело надходження валюти. У циркулярі ЕКУ ОДПУ від 11 березня 1932 р. щодо підсумків «масової операції по валюті» зверталася увага на подальшу роботу у цьому напрямі, зокрема на виявлення закордонних рахунків і спадщини громадян¹⁰. Для реалізації надходжень валюти за цими каналами треба було розробити відповідний механізм.

1 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б), за пропозицією ОДПУ, поновило діяльність ліквідованого в 1930 р. АТ «Кредит-бюро» [12]. Порівняно з 1920-ми рр., коли спадковими та претензійними справами займався переважно Червоний Хрест (про розмежування його компетенції з «Кредит-бюро» йтиметься нижче), до повноважень інституції було внесено суттєві зміни. Основним напрямом діяльності бюро тепер ставало подання позовів до іноземних банків, страхових компаній, адвокатських контор щодо виплати громадянам СРСР валюти за їхніми грошовими вкладами, страховими полісами та грошовими компенсаціями за спадщину, отриману від закордонних родичів¹¹.

Формально «Кредит-бюро» було акціонерним товариством, що входило до системи Наркомату фінансів. Проте діяло воно «під дахом» ОДПУ. Про це свідчить, передусім, формулювання: «відновлення діяльності Кредитбюро [...] з передаванням всієї справи ОДПУ» [12]. Основний орган — правління — мало двох керівників. Директором правління «Кредит-бюро» в Москві був призначений Є. Мен, який безпосередньо спрямовував діяльність як центрального, так і регіональних відділень. А ось головою правління став, як і в 1920-х рр., співробіт-

⁹ Див.: Лясковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 25—48.

¹⁰ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 43.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 4.

ник держбезпеки з 1918 р., уродженець Кременчука О. Розенштейн. На відміну від тодішніх очільників «Торгзіну», котрі, за словами О. Осокіної, були «політичними комісарами партії на торгівельному валютному ринку», не володіли ані економічними знаннями, ані відповідним досвідом, здобуваючи та набуваючи це все вже у процесі роботи [1], О. Розенштейн мав і те, й інше. Походив він із родини великого торговця, закінчив комерційне училище [13]. Саме йому у середині лютого 1932 р. керівник Всеукраїнсько-Кримської контори «Кредит-бюро» в листі під грифом «Особисто. Не підлягає розголошенню» в деталях звітував про організацію роботи в УСРР¹².

Отже «Кредит-бюро» та ОДПУ діяли спільно, умовно розподіляючи між собою напрями за профілем кожної установи: «паперова» робота з оформлення документів на отримання іноземних валютних заощаджень покладалася на «Кредит-бюро», а встановлення ймовірних валютоотримувачів і тиск на них щодо передачі юридичних прав на ведення їхніх справ «Кредит-бюро» — на органи держбезпеки. ЕКУ ОДПУ та ДПУ УСРР наказували своїм обласним відділам агентурним шляхом виявляти таких осіб. Усі матеріали по них містилися у справі агентурної розробки під назвою «Претенденти». Інформація з місць передавалася до ЕКУ ДПУ УСРР, співробітники якого, після опрацювання даних, рекомендували місцевим органам застосовувати різні тактики «оперативної обробки» в кожному конкретному випадку¹³. До людей, котрі заперечували існування в них закордонних рахунків чи відмовлялися передавати їх відповідним організаціям, ЕКУ застосовувало різні методи «переконання», зокрема й арешти.

Економічне управління ДПУ УСРР активно займалося пошуком банківських рахунків громадян СРСР і за кордоном. Для реалізації відповідних оперативних розробок його співробітники особисто виїздили в інші країни, «підключаючи» до роботи вже перевірену за попередніми справами агентуру або підбираючи нову. Але більш активно така робота проводилася всередині держави. На відміну від обмеженої у часі «золотої операції» розшук власників закордонних вкладів розраховувався на подальшу перспективу. Відділення «Кредит-бюро» відкривалися по всій території СРСР.

1 січня 1932 р. в УСРР для організації роботи контори було відправлено І. Юдовича¹⁴. До цього призначення він працював інспектором у Червоному Хресті за аналогічним напрямом. У січні 1932 р. йому вдалося відновити діяльність «Кредит-бюро» не лише у Харкові, але й по всій республіці та Криму. Відтепер це була Всеукраїнсько-Кримська контора акціонерного товариства. Проте вже 25 травня 1932 р. головна контора вивела Кримське агентство зі складу українського підрозділу¹⁵. Чимало керівників філій та інших працівників поєднували

¹² Там само. Спр. 383. Арк. 28 зв.

¹³ ГДА МВС. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 103, 116.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 168; Спр. 381. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Спр. 381. Арк. 13; Спр. 383. Арк. 68 зв.

роботу у «Кредит-бюро», Держбанку, Червоному Хресті. На думку І. Юдовича, така ситуація була спричинена відсутністю кваліфікованих кадрів, які розумілися б на тонкощах роботи за спадково-претензійними справами.

Маючи широке коло повноважень, українське відділення було не у змозі вирішити низку принципових для ефективного функціонування питань. Зокрема І. Юдович неодноразово звертався до правління по роз'ясненню щодо відсотку, який переводився на торгівнівський рахунок клієнтів Усеукраїнської контори. Нез'ясованість цього важливого питання не лише ставила в незручне становище працівників «Кредит-бюро» перед клієнтами, а й, що було надзвичайно важливо, нерідко призводила до їх відтоку. В листуванні з Є. Менем І. Юдович також обговорював можливості «Кредит-бюро» щодо відкриття рахунку в іноземній валюті та багато інших питань, які полегшили б процедуру надходження коштів.

Паралельно з організаційною роботою, І. Юдович розпочав пошук так званих полісних справ — виплат за страховими полісами, які перебували у провадженні «Кредит-бюро» до його ліквідації в 1930 р. (тоді це не було основною функцією установи). Вівся також перегляд аналогічних справ, якими займався Червоний Хрест¹⁶. Упродовж 1920 — на початку 1930-х рр. Український Червоний Хрест (УЧХ) оформлював претензійні справи підданих колишньої Російської імперії, які за наймом у роки Першої світової війни служили в американській чи канадській арміях. Справами щодо закордонної спадщини займалося московське Бюро з міжнародного права. Проте реально всі спадкові справи перебували у провадженні Червоного Хреста.

Після відновлення «Кредит-бюро» ці функції переходили до нього. Між ним та виконкомом УЧХ було підписано угоду, за якою визначено, що всі справи по категоріях спадщини та виплатах по банківських рахунках для подальшого їх оформлення переходили до «Кредит-бюро». За Червоним Хрестом залишалися справи американських, канадських, французьких ветеранів та їхніх родичів, а також індустріальні страховки (у зв'язку зі смертю чи каліцтвом на виробництві), що були оформлені на підприємствах за кордоном¹⁷.

Важливим кроком у розподілі повноважень між Червоним Хрестом і «Кредит-бюро» стало узгодження питання з уповноваженим наркоматів закордонних справ, юстиції та адмінвідділом ВУЦВК відносно того, щоб ці інституції оформлювали справи спадково-майнового характеру лише у випадках надходження їх через «Кредит-бюро»¹⁸. Таким чином акціонерне товариство закріпило за собою монопольне право на ведення грошових і майнових справ радянських громадян за кордоном.

У лютому 1933 р. цю норму закріпили й у новій редакції статуту державного акціонерного товариства «Кредит-бюро» (ухвалена Радою праці та обори СРСР 11 лютого, затверджена Наркоматом фінансів 20 лютого). На інсти-

¹⁶ Там само. Спр. 383. Арк. 11.

¹⁷ Там само. Спр. 60. Арк. 119.

¹⁸ Там само. Спр. 383. Арк. 26.

туцію покладалися функції з розшуку нащадків, оформлення всіх документів, пов'язаних з отриманням спадщини, а також аквізиція (скуповування) частин спадщини¹⁹. Судячи з приватного листування І. Юдовича з головою правління О. Розенштейном, основні складності в організації роботи «Кредит-бюро» полягали в «руйнуванні всієї системи» (тобто зміни методів і підходів) щодо ведення спадкових і претензійних справ, напрацьованої Червоним Хрестом.

Робота за полісами іноземних страхових компаній

До революції багато хто зберігав свої заощадження, коштовності та страхові поліси у сейфах банківських установ. Після їх націоналізації в УСРР у 1920 р. (в РСФРР цей процес відбувся раніше, в 1917—1918 рр.) усе вилучене з банківських сейфів описувалося й направлялося в Наркомфін. Цінні папери та страхові поліси як майно, що на той час не представляло для держави жодної цінності, передавали до місцевих фінансових відділів, державних архівів, відділень УЧХ. Власники цих документів під час революційних подій частково виїхали за кордон, або, побоюючись репресій із боку нової влади через імовірне зарахування до «класово чужих елементів», не заявляли про свою власність. У лютому 1932 р. І. Юдович розпорядився розшукати «сейфові» поліси та встановити їх власників. Кінцевою метою було оформлення претензійних справ за цими паперами.

Паралельно відновилася робота за тими полісами, що перебували у провадженні «Кредит-бюро» перед його ліквідацією наприкінці 1930 р. Офіційна версія, чому вони не були реалізовані, полягала в тому, що, начебто, невідомі адреси полісоутримувачів. На думку ж І. Юдовича, справжньою причиною стала незгода клієнтів відраховувати 40 % вартості полісів на користь «Кредит-бюро», як це їм було запропоновано в 1930 р. Після ліквідації інституції в тому році полісними справами опікувався Держбанк. На початку 1932 р. І. Юдович провів нараду за участю його представників, де обговорювалася робота за цим напрямом. Такі дії з боку керівника Всеукраїнської контори, а також видання ним циркуляра для відділень банку щодо посилення роботи за полісами²⁰, дає підстави вважати, що «Кредит-бюро» мало досить широкі повноваження, які дозволяли йому контролювати діяльність Держбанку у цьому питанні.

Налагоджена робота призвела до збільшення полісів: лише у Харкові щодня до «Кредит-бюро» їх надходило від 10 до 15. У листі О. Розенштейну в лютому 1932 р. І. Юдович повідомляв, що вартість зібраних по всій Україні полісів сягала 3 млн руб. за номіналом²¹. Він був переконаний, що «полісна» робота в республіці мала гарні перспективи²². Поліси від громадян приймалися не лише в місцевих конторах «Кредит-бюро», які лише створювалися й не могли охопити всі населені

¹⁹ Там само. Спр. 36. Арк. 4.

²⁰ Там само. Спр. 383. Арк. 6, 8.

²¹ Там само. Арк. 26, 28 зв.

²² Там само. Арк. 5—6.

пункти, а й, за домовленістю з Наркомфіном, у відділеннях Держбанку та ощадних касах²³. Урешті було досягнуто домовленості, що філії банку приймають від громадян поліси, а контори «Кредит-бюро» беруть на себе розшук полісоутримувачів та оформлення доручень на ведення їхніх справ²⁴. Однією з таких «перспективних» справ став розшук членів каси взаємодопомоги — колишніх співробітників Доброфлоту. Йшлося про актив каси товариства майже у 2 млн руб. золотом²⁵.

Для покращення роботи за цим напрямом було організовано широку рекламну кампанію: розміщення інформації в місцевій пресі та на радіо, демонстрація відеороликів перед показом художніх фільмів у кінотеатрах, виготовлення «світлової реклами» на білій тканині, розповсюдження рекламних листівок і плакатів в установах, на підприємствах, у громадському транспорті, на залізничних станціях, в аптеках, клубах, відділеннях ощадних кас тощо²⁶. Ці заходи дали результати: за десять місяців 1932 р. контори «Кредит-бюро» в УСРР оформили полісів майже на 1 млн руб.²⁷ Серед «сейфових» цінних паперів чималу частку становили поліси американської страхової компанії «Нью-Йорк» — однієї з найбільших за охопленням населення і тривалістю роботи (з 1841 до 1918 рр.). У 1928—1929 рр. звернення утримувачів «нью-йоркських» полісів до Червоного Хреста, який переадресовував їх на «Кредит-бюро», нічим не закінчилося²⁸. Для «Кредит-бюро» в 1920-ті рр. робота за претензійними справами була другорядною функцією, тож питання не зрушувало з місця. Та й сама компанія затягувала виплати за страховими паперами громадянам СРСР. Пов'язано це було насамперед із діями радянського уряду щодо масових експропріацій приватної власності іноземців та іноземних компаній на теренах колишньої Російської імперії без виплати їм будь-яких компенсацій, що стало неабияким викликом основним гарантіям захисту капіталів іноземних інвесторів [14, с. 74]. На початку 1932 р. робота за полісами «Нью-Йорка» відновилася²⁹.

Але у США страхові компанії всіляко уникали цих виплат. Так, Верховний суд штату Нью-Йорк, де розташовувався головний офіс цього страхового товариства, ухвалив закон, за яким претензії «російських» (тобто радянських) полісоутримувачів, що подавалися до страхової установи пізніше 30 днів після того, як США визнали СРСР (осінь 1933 р.), оголошувалися незаконними й не розглядалися. Натомість Верховний суд США 11 жовтня того ж року скасував рішення суду штату як неконституційне. Це дало змогу полісоутримувачам позиватися до американських судів щодо оплати страховими компаніями полісів, виданих на території Російської імперії до революції³⁰.

²³ Там само. Спр. 381. Арк. 22.

²⁴ Там само. Спр. 383. Арк. 28 зв.

²⁵ Там само. Спр. 429. Арк. 3.

²⁶ Там само. Спр. 60 Арк. 97; Спр. 52. Арк. 228, 231—232.

²⁷ Там само. Спр. 383. Арк. 125 зв.

²⁸ Там само. Спр. 401. Арк. 20, 23, 28.

²⁹ Там само. Спр. 433. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 401. Арк. 8.

Між «Кредит-бюро» і товариством «Нью-Йорк» було підписано угоду, за якою у випадку смерті застрахованої особи її право страхової винагороди передавалося нащадкам, за надання відповідних документів³¹. Проте у провадженні «Кредит-бюро» опинилося чимало полісів, власників яких розстріляли за судовими рішеннями чи за постановами колегії ОДПУ. При цьому відділення РАГС не могли надати відповідних довідок, оскільки ці установи не встановлювали факт смерті в результаті страти. А без такої довідки закордонні контори відмовляли нащадкам померлих в отриманні страховок. Уже новий очільник Усеукраїнської контори «Кредит-бюро» Рабинович, призначений на цю посаду в 1933 р. замість І. Юдовича, звертався безпосередньо до начальника ЕКУ ДПУ УСРР по допомогу в отриманні від Харківського РАГС подібних довідок на конкретних осіб. Судячи зі змісту резолюції на листі, це питання мало бути вирішено на користь «Кредит-бюро»³².

Діяльність за спадковими справами

Як зазначалося вище, внаслідок війн і революційних потрясінь багато колишніх російських підданих опинилися на територіях інших держав. Така ситуація актуалізувала проблему спадкування. 30 жовтня 1926 р. було укладено радянсько-німецьку угоду про спадщину [15]. У стосунках з іншими країнами основою для міжнародного співробітництва стали мирні договори, торгівельні домовленості та консульські конвенції.

Спадкові справи також перебували в компетенції «Кредит-бюро». Їх кількість постійно зростала. У середньому вартість одного спадку становила від 300 дол. до 9 тис. дол.³³ Претендентів активно розшукували навіть у тих випадках, коли сума спадщини складала лише 250—360 дол.³⁴ Інколи вона вимірювалася в рублях. Так, 1934 р. у провадженні Харківської контори перебувала справа К. Грюнера, котрий отримав спадок із Німеччини, оцінений у 30 тис. руб. золотом³⁵. Географічне поле діяльності «Кредит-бюро» постійно розширювалося. Контора вела справи не лише у США, Канаді та країнах Європи, а й у Південній Америці (Аргентина, Бразилія, Чилі), а також у Туреччині, на Близькому Сході (Палестина) тощо.

У роботі «Кредит-бюро», як і за полісними справами, був зацікавлений передусім Державний банк, до якого в результаті надходили валютні кошти. Голова правління Держбанку СРСР М. Калманович видав розпорядження, за яким співробітникам місцевих відділень наказувалося не лише сприяти роботі «Кредит-бюро» за спадковими справами, а й, у разі отримання інформації від клієнтів щодо ймовірної спадщини за кордоном, терміново повідомляти про це

³¹ Там само. Спр. 52. Арк. 189.

³² ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 79.

³³ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 383. Арк. 44.

³⁴ Там само. Арк. 128.

³⁵ Там само. Спр. 428. Арк. 10.

контори товариства³⁶. Для заохочення радянських громадян у справі легалізації спадку за кордоном, у вересні 1933 р. з'явилася постанова ЦВК СРСР, в якій роз'яснювалося, що в тих випадках, коли людина отримувала у спадщину майно за кордоном, ніякими податками у СРСР воно не обкладалося [16].

Гроші, які залишалися клієнтам після сплати гонорарів адвокатам і «Кредит-бюро», надходили через Зовнішньоторговельний банк і виплачувалися в еквіваленті радянськими рублями. При відмові спадкоємців від рублів їм пропонували, як і у випадках із грошовими переказами, перевести частину отриманих коштів, відповідно до встановлених радянським законодавством норм, на свої рахунки в «Торгзін»³⁷.

У жовтні 1931 р. Наркомат фінансів СРСР, на прохання Українського Червоного Хреста, який на той час займався спадковими справами, розробив шкалу щодо відсотків від вартості спадщини, які мали отримати радянські громадяни на власні рахунки в мережі «Торгзін». Цими нормами користувалися й контори «Кредит-бюро». При цьому що більшою була вартість спадщини, то менший відсоток від неї отримували спадкоємці. Якщо вартість спадщини (або виплати за страховим полісом) становила від 10 до 100 дол., на рахунок спадкоємця переказувалася сума в розмірі 33 %; від 100 до 300 дол. — 30 %; від 300 до 500 дол. — 24 %; від 500 до 1500 дол. — 20 %; від 1500 до 3000 дол. — 17 %; від 3000 до 5000 дол. — 10 %; 5000 дол. і більше — 7 %. Максимальна сума, яка могла бути переказана на торгзінівські рахунки, становила лише 700 дол.³⁸

При виплаті таких мізерних відсотків чимало претендентів на закордонний спадок відмовлялися від передавання своєї справи «Кредит-бюро». За таких обставин «для переконання» потенційних клієнтів на місце виїжджав хтось із представників Всеукраїнської контори, або навіть інспектор із Москви. Особливо це було важливим, якщо сума спадщини становила від 10 тис. дол. Імовірно, таких випадків було чимало, оскільки 23 серпня 1933 р. з'явилося роз'яснення Нарком'юсту щодо арт. 439 Цивільного кодексу УСРР. У разі повної відмови претендента від своєї частки спадку (а не її переуступлення іншому претендентові) вся ця частка переходила державі³⁹. Таким чином у будь-якому випадку вона залишалася у виграші.

До відділень «Кредит-бюро» спадково-претензійні справи потрапляли кількома способами. Вище вже згадувалося про те, що співробітники економічних підрозділів ОДПУ особисто виїжджали за межі держави, де зустрічалися зі своєю агентурою, через яку здобували інформацію про закордонні спадки чи валютні заощадження громадян СРСР. За такою ж схемою вони працювали і всередині країни.

Траплялися випадки, коли інформація про валютні рахунки громадян потрапляла до держбезпеки внаслідок доносів. Показова тут історія внучки росій-

³⁶ Там само. Спр. 60. Арк. 26.

³⁷ Там само. Арк. 104.

³⁸ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 23.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 583. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 32.

ського поета Ф. Тютчева Ольги Дмитрівни Дефабр. У березні 1934 р. «органи» отримали відомості, що вона начебто має «зв'язок із закордоном». Приводом стали щомісячні перекази в розмірі 50 франків від далекої родички, котра намагалася таким чином зарадити старенькій в її скрутному матеріальному становищі. Співробітники ОДПУ «завітали» до неї додому. Перелякана жінка за присутності фінінспектора передала «чекістам» таємний сейф з усім вмістом. Серед сімейних реліквій тут були й «розписки закладами на зберіганні в іноземних банках і чимало акцій, за якими клопотало Кредит-бюро» [17]. Після цього О. Дефабр як «соціально небезпечний елемент» вислали в Астрахань. Зрозуміло, що ніяких коштів закладами вона вже не отримала, животіла у злиднях та із заслання додому так і не повернулася...

Інформація до підрозділів «Кредит-бюро» надходила також від закордонних кореспондентів Всеукраїнської контори або від іноземного відділу, що існував у складі центрального правління в Москві. На підставі отриманих даних заводилися відповідні справи, вживалися заходи для їх реалізації⁴⁰. Інший спосіб полягав у безпосередньому зверненні до контор радянських громадян. Цей спосіб давав більшу кількість справ і був набагато дешевшим за перший, але потребував широкого інформування населення щодо можливостей «Кредит-бюро», та, що не менш важливо, — бажання громадян легалізувати свій спадок за кордоном, рахунки в іноземних банках або поліси іноземних страхових компаній. Саме завдяки зверненню у серпні 1933 р. до Одеського комітету Червоного Хреста Є. Вінк із проханням допомогти отримати гроші від каси взаємодопомоги Доброфлоту, куди свого часу вкладав кошти її чоловік, місцевий підрозділ ДПУ УСРР завів справу оперативної розробки, реалізацією котрої, крім економічного відділу обласного управління ДПУ, займалася й одеська контора «Кредит-бюро»⁴¹.

Чимало звернень припало на 1932—1933 рр., коли в республіці лютував Голодомор. На думку О. Осокіної, саме голод змушував людей апелювати до різних установ у сподіванні витратити бодай якусь частку валютних коштів із-за кордону на купівлю продуктів у магазинах «Торгзіну» [6, с. 423]. При цьому вони не підозрювали, що в результаті цих звернень інформація про їхні активи в іноземних банках потрапляла напряму до органів держбезпеки.

* * *

При реалізації своїх економічних проектів на початку 1930-х рр. радянський режим використовував будь-які можливості для надходження до країни іноземної валюти. Було розроблено механізм поповнення державних фінансів у тому числі через грошові перекази, що надходили радянським громадянам від родичів і знайомих із-за кордону. Дефіцит валюти в 1931 р. спричинив удосконалення системи викачування з населення валютних заощаджень, що зберігалися за межами країни. Проявом цих процесів стали розширення повноважень «Торгзіну» та віднов-

⁴⁰ Там само. Спр. 383. Арк. 23.

⁴¹ Там само. Спр. 429. Арк. 3.

лення за пропозицією ОДПУ акціонерного товариства «Кредит-бюро» із наданням йому нових функцій. Через співробітників й агентів економічних підрозділів ОДПУ та ДПУ УСРР «Кредит-бюро» встановлювало особи громадян, які мали банківські рахунки за кордоном, володіли страховими полісами іноземних компаній або були потенційними спадкоємцями іноземних родичів. Отримавши від цих громадян права на ведення справ, «Кредит-бюро», за усталеним механізмом, повертало їхні валютні заощадження у країну. Вся валюта передавалася до Державного банку, а потенційні валютоотримувачі мали можливість одержати лише на частку цих коштів товари в магазинах «Торгсину». Таким чином через органи державної безпеки і створені ними інституції політичний режим не просто контролював, а й, прикриваючись гаслами «турботи про населення», відбирав у радянських громадян навіть ті їхні заощадження, що були за кордоном.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Osokina, E. Alkhimia sovetskoi industrializatsii: vremia Torgsina. URL: <https://mybook.ru/author/elena-osokina-3/alhimiya-sovetskoy-industrializatsii-vremya-torgsin/read/> [in Russian]. [Осокина Е. Алхимия советской индустриализации: время Торгсина. Изд-во «Новое литературное обозрение», 2018. 344 с. URL: <https://mybook.ru/author/elena-osokina-3/alhimiya-sovetskoy-industrializatsii-vremya-torgsin/read/> (дата звернення: 07.07.2024)].
2. Marochko, V.I. “Torhsyn”: zolota tsina zhyttia ukrainskykh selian u roky holodu (1932—1933). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2003. 3: 90-103 [in Ukrainian]. [Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90—103].
3. Melnychuk, O. Hroshovi perekazy yak dzherelo dokhodu systemy “Torhsynu” v USRR. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv, 2010. 36: 203-212 [in Ukrainian]. [Мельничук О. Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 36. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 203—212].
4. Horokh, M. Inozemna valiuta yak dzherelo valiutnykh nadkhodzhenn Chernihivskoi oblasnoi kontory “Torhsyn”. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2011. 14: 131-137 [in Ukrainian]. [Горох М. Іноземна валюта як джерело валютних надходжень Чернігівської обласної контори «Торгсин». *Український історичний збірник*. Вип. 14. Київ, 2011. С. 131—137].
5. Osokina, E. Za fasadom “stalinskogo izobilia”: Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenia v gody industrializatsii: 1927—1941. Moscow, 1998 [in Russian]. [Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927—1941. Москва, 1998. 424 с.].
6. Osokina, E. Zoloto dlia industrializatsii: Torgsin. Moscow, 2009 [in Russian]. [Осокина Е. Золото для индустриализации: Торгсин. Москва, 2009].
7. Zhurba, M.A. Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20—30 rr. XX st.). Kyiv, 2002 [in Ukrainian]. [Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20—30 рр. XX ст.). Київ, 2002. 449 с.].
8. Hryban, O.H. Diialnist Ukrainskoho tovarystva Chervonoho Khresta (20—30-ti rr XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 2015 [in Ukrainian]. [Грибан О.Г. Діяльність Українського товариства Червоного Хреста (20—30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015].

9. Rozhkov, M.V. Mizhnarodna diialnist Tovarystva Chervonoho Khresta USSR v 20—30-ti rr. XX st. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu ZNU*. 2013. 36: 130-133 [in Ukrainian]. [Рожков М.В. Міжнародна діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР в 20—30-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Вип. 36. Запоріжжя, 2013. С. 130—133].
10. Postanova RNK USSR vid 5 travnia 1922 r. Pro vkladni operatsii Derzhbanku ta pro pravyla pryimu hroshovykh perevodiv za kordon. *Zbirnyk postanov ta rozporiadzhen robitnyche-selianskoho uriadu Ukrainy*. Kharkiv, 1922. St. 340 [in Ukrainian]. [Постанова РНК УСРР від 5 травня 1922 р. Про вкладні операції Держбанку та про правила прийому грошових переводів за кордон. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. Харків, 1922. Ст. 340].
11. Konkvest, R. Zhnyva skorboty: kolektyvizatsiia i holodomor. Kyiv, 1993 [in Ukrainian]. [Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Київ, 1993].
12. Protokol № 78 zasedaniya Politbiuro TsK VKP(b) 1-go dekabria 1931 g. URL: <https://istmat.org/node/48787> [in Russian]. [Протокол № 78 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) 1-го декабрія 1931 г. URL: <https://istmat.org/node/48787> (дата звернення: 24.04.2024)].
13. Rozenshteyn Aleksandr Yakovlevich. URL: https://cyclowiki.org/wiki/Aleksandr_Yakovlevich_Rozenshteyn [in Russian]. [Розенштейн Александр Яковлевич. URL: https://cyclowiki.org/wiki/Aleksandr_Yakovlevich_Rozenshteyn (дата звернення: 03.11.2024)].
14. Miles, K. The Origins of International Investment Law: Empire, Environment, and the Safeguarding of Capital. Cambridge, 2013.
15. Grigoryeva, O.G. Osushchestvleniye i zashchita grazhdanskikh prav mekhanizmami mezhdunarodnogo pravovogo sotrudnichestva: istoricheskiy opyt, puti sovershenstvovaniya zakonodatelstva. *Mezhdunarodnoye pravo i mezhdunarodnyye organizatsii / International Law and International Organizations*. 2017. 1: 16-27 [in Russian]. [Григорьева О.Г. Осуществление и защита гражданских прав механизмами международного правового сотрудничества: исторический опыт, пути совершенствования законодательства. *Международное право и международные организации / International Law and International Organizations*. 2017. № 1. С. 16—27].
16. Postanovleniye TsIK SSSR ot 10 sentiabria 1933 g. O razyasnenii postanovleniya TsIK i SNK Soyuza SSR ot 6 fevralia 1929 g. O naloge s imushchestv, perekhodiashchikh v poriadke nasledovaniya i dareniya. *Sobraniye zakonov i rasporiazheniy pravitelstva SSSR*. 1933. 58. St. 349 [in Russian]. [Постановление ЦИК СССР от 10 сентября 1933 г. О разъяснении постановления ЦИК и СНК Союза ССР от 6 февраля 1929 г. О налоге с имущества, переходящих в порядке наследования и дарения. *Собрание законов и распоряжений правительства СССР*. 1933. № 58. Ст. 349].
17. Ivanova, A. Peterburgskie doma: Istorii zhiltsov. *Genealogicheskoye sobraniye*. URL: https://www.facebook.com/groups/gensobranie/posts/2022388384577208/?locale=ar_AR [in Russian]. [Иванова А. Петербургские дома: Истории жильцов. *Генеалогическое собрание*. URL: https://www.facebook.com/groups/gensobranie/posts/2022388384577208/?locale=ar_AR (дата звернення: 20.04.2024)].

Надійшла / Received 11.12.2024

Svitlana LIASKOVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,

Independent Researcher

svlask@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

THE STATE'S "HUNT" FOR CITIZENS' FOREIGN
CURRENCY SAVINGS DURING THE PERIOD
OF INDUSTRIALIZATION (1930—1934)

The objective is to determine the socio-economic realities constructed in the Bolshevik state regarding the transfer from abroad and confiscation of foreign currency funds from the population. **The tasks** defined by this objective include analyzing Soviet state practices of confiscating foreign currency from its citizens through money transfers, payments on bank accounts, insurance policies, and inheritance cases. **The methodology** combines tools of historical and legal analysis, institutionalism methods, and social anthropology. **The scientific novelty** lies in uncovering, based on a wide range of unpublished archival documents, the mechanisms by which the state, through the intermediary of the joint-stock company *Credit Bureau* and with the involvement of the economic divisions of the GPU of the Ukrainian SSR, accessed foreign currency savings of Soviet citizens abroad. **Conclusions.** It has been established that to implement economic projects in the early 1930s, the Soviet regime utilized all possible means to secure the inflow of foreign currency into the country. A mechanism was developed to replenish the state treasury even through money transfers sent to Soviet citizens by relatives and acquaintances from abroad. The currency shortage in 1931 led to the refinement of the mechanism for extracting foreign currency savings held abroad by the population. These processes were reflected in two significant events: the expansion of *Torgsin's* powers and the restoration of the joint-stock company *Credit Bureau* with new functions at the proposal of the OGPU. Through the employees and agents of the economic divisions of the OGPU and the GPU of the Ukrainian SSR, the *Credit Bureau* identified individuals who had bank accounts abroad, insurance policies with foreign companies, or potential inheritance rights from relatives residing outside the country. After obtaining authorization from these citizens to manage their affairs, the *Credit Bureau*, following an established mechanism, repatriated their foreign currency savings to the country. All the currency was directed to the State Bank, while potential recipients of foreign currency could only receive a portion of these funds in the form of goods from *Torgsin* stores. In this way, through state security bodies and the institutions they created, the political regime not only controlled but, under the guise of caring for the population, confiscated even the savings of Soviet citizens located abroad.

Keywords: OGPU, GPU of the Ukrainian SSR, economic departments of the GPU of the Ukrainian SSR, *Credit Bureau*, insurance policies, insurance companies, foreign currency, remittances, *Torgsin*, State Bank.